



Heller Ágnes
A Sorstalanságról – húsz év után



„...nincs oly képtelenség, amit ne élnek át természetesen, s utamon, máris tudom, ott leselkedik rám, mint valami kikerülhetetlen csapda, a boldogság”.

Kertész Imre: *Sorstalanság*

Az én utamon pedig, mint valami kikerülhetetlen csapda, már húsz esztendő óta ott leselkedik a képtelenség, hogy írjak valamit a *Sorstalanságról*.

Ez alatt a húsz esztendő alatt nagyon sokszor emlegettem a *Sorstalanságot*, szóban és írásban is. Megírtam, hogy véleményem szerint ez a legigazabb könyv, amelyet valaha a holokausztról írtak, s azt is, hogy nagy regény. Írtam persze Kertész más műveiről, elsősorban *A holocaust mint kultúra* című esszéjéről, de hát mindez csak időhúzás volt: időt akartam nyerni, mielőtt írok valamit a *Sorstalanságról*. Mindig tudtam, hogy ez reménytelen vállalkozás, különösen a számomra. Nemcsak azért, mert minden jelentős regény elemzése az, hiszen a kritika a legjobb esetben is csak hűséges árnyként kíséri a művet, melyet megérteni és megértetni szándékozik. Hanem három, az előbbihez hozzájáruló, bár attól nem független ok miatt. A regény egyszerűen túl közel áll hozzám személyesen, nem tudom kartávolságra tartani. Ugyanakkor megvan a maga – szervesen a könyvre épülő – filozófiája, s így a kívülről közelítő filozófiai reflexió mindenképp otrombának tűnik. Végül a re-

gény – testet öltött paradoxon: egyrészt olyan kemény és kérlelhetetlen, hogy vele összevetve Beckett igen szentimentálisnak tűnik, ugyanakkor mindvégig az emberi tisztesség apoteózisa és a kanti gondolat – mely szerint a jó ember érdemes a boldogságra – igazolása.

Ez a regény olyasmiről szól, amit már nem lehet a szótárban szereplő szavakkal leírni, úgy mint szörnyűség, rettenet, pokol stb., mert mindezek a szavak üres frázisoknak tűnnek, új szavakat kellene ehhez kitalálni, mondjuk olyan szavakat, mint Auschwitz. És ugyanez a regény a kategorikus imperatívusz legfényesebb igazolása, anélkül hogy eposzi értelemben hőskről beszélne. Persze Kant sem a határhelyzetekben való tudatos és vállalt döntésekkel példálódzott, hanem a mindennapokkal. S azokról beszél Kertész is, a láger mindennapjairól.

Ezzel nem akarom lekicsinyelni azokat a könyveket vagy filmeket sem – persze, amennyiben hitelesnek tartom őket –, melyek efféle határhelyzetekről szólnak. A minap láttam *A szürke zóna* című filmet. Dokumentumok alapján készült, történetileg hiteles és tökéletesen mentes attól az olcsó szentimentalizmustól, mely az

amerikai holokausztfilmeket általában jellemzi. Itt – a film végén – nem szembesülünk – színesben – múmiák emlékűnnepével egy Los Angeles-i szállodában. Már csak azért sem, mert a szereplők mind fiatalon haltak meg, s a holtak, mint tudjuk, nem szerveznek találkozókat, legalábbis nem olyanokat, melyekről mi filmet készíthetnénk. Nos, a film az auschwitzzi 12-es Sonderkommando – különleges osztag – 1944. október 3-i felkeléséről szól, melyet persze gyorsan levertek, de csak miután a felkelők felrobbantottak hármat a négy krematóriumból, melyeket a németek már nem tudtak újjáépíteni. Ez volt a magyar kommandó. Igen, éreztem valami furcsa, pervertált büszkeséget, hogy az egyetlen felkelő kommandó Auschwitzban egy magyar kommandó volt. Pedig ez a büszkeség pervertált, valóban.

Ebben a filmben volt borzalom, szörnyűség, itt lehetett pokolról beszélni. Láttuk a gázosítást, mivel olyanok szemével néztük – a kommandósok szemével –, akiknek az a feladat jutott, hogy a gázkamrákba vezessék és pacifikálják a hullajelölteket, majd hogy néhány perc múlva kipakolják a hullákat, és a krematóriumba szállítsák őket. Összeesküvésük olyan volt, mint minden reménytelen helyzetben fogant lázadás. Itt vannak úgynevezett végső morális döntések. Mint: öljük meg vagy nem azt az öregembert, aki elárulhat bennünket, adjuk-e ki vagy bújassuk-e el azt a kislányt, aki csoda folytán túlélte, bár némán és szemmel láthatóan örülten, a gázkamrát, még ha belepusztulunk is. Itt elviselik a kínzást, és jelképesen szólva állva halnak meg. Ez a Sonderkommando, mint a neve is mutatja, különleges munkára szervezett, németül jól beszélő, erős és jól ápolt fiatalemberekből áll, akik nem osztoznak a többi rab sorsában. Hasonló történeteket láttunk már hadifogolytábor-lázadások esetében, vagy politikai légerekben szervezett felkelések vagy esetleg szökések történeteiben is – gondoljunk csak olyan fikciókra, mint *A hetedik kereszt*. A különbség persze az, hogy a Sonderkommando tagjainak családjait közben elfüstölik a kéményeken át. A filmen azonban valóban azt látjuk, ami az Auschwitz nevű pokolban történt. Mert itt, a pokolban terveznek, titkolódnak, és a következőkben reménykednek, azaz attól félnek. Még a halál is más alakban jelenik meg számukra, mint a gázkamratöltelések és krematóriumvárományosok számára. Ezek a hősök nem „muzulmánok”, őket nem gázosítják el, hanem

agyonlövik. Igaz, nem állva, hanem hason fekve, de mégis. Egymás mellett fekszik a két fő összeesküvő, a golyóra várva, egymás kezét fogja – eddig a filmdokumentum. Aztán a fikció: utolsó másodpercükben arról beszélnek, hogy milyen is lehet ma az idő Budapesten. S erről jutottak eszembe a hazai antiszemita és holokausztagadók, akik ezeket a fiúkat – is – ki akarják tagadni a magyarságból. Egész amerikai tartózkodásom alatt egyszer sem hallottam annyiszor azt a szót, hogy Hungarian, magyar, mint ebben a filmben, melyben történetesen angolul beszélnek. Így az angolul beszélő német SS ingerülten szólt rá a szintén angolul beszélő magyar sonderkommandósokra, hogy ne beszéljenek előtte magyarul.

Közhely, hogy a magyar zsidóság a holokauszt második legnagyobb kvótáját szolgáltatta – Lengyelország után –, ahogy az is közhely, hogy a holokauszt volt Magyarország legnagyobb kompakt háborús vesztesége. De talán – még – nem közhely, hogy a holokauszt Európa legfőbb – s talán egyetlen – közös történeti, kulturális és morális traumája. A holokauszt az európai kontinens egész felületén megtörtént, és sehol sem történt meg Európán kívül. (Szemben – mondjuk – a két világháborúval.) Az Európai Unió ennek a traumának a feldolgozásáról is szól. A magyar nyelv és kultúra – egyúttal a magyar zsidóság nyelve és kultúrája – már vagy közel harminc esztendeje vesz részt ebben az európai gyász munkában.

Hadd térjek vissza röviden *A szürke zónához*. Bár Auschwitzban játszódik, és igaz történet, és borzalmas is – annyira, hogy egész éjjel nem tudtam aludni utána –, nem a holokausztról szól. A *Sorstalanság* azonban a holokauszt regénye. Igaz, a *Sorstalanság*ban is megjelennek a politikai foglyok, az ellenállók, akiknek a sorsa nem a holokauszthoz tartozik. Ezek a régi értelemben vett hősök mentik meg az elbeszélés alanyát is a biztos haláltól. S ennyiben helyük van az elbeszélésben, bár az nem róluk szól. Már csak azért sem szól róluk, mert ők más időben élnek. A zsidó foglyok élettartama általában maximálisan 9 hónap, a politikaiak között van olyan, aki már a tizenkettedik évét szolgálja Buchenwaldban.

A *Sorstalanság* ugyanúgy a holokauszt regénye, mint ahogy az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* a gulág regénye. Ez a kettő így együtt a huszadik század regénye. Ma már biztosak lehetünk abban is, hogy mindkettő felülmúlhatatlan. Ha va-

laki az időszámításunk utáni IV-ik évezredben kíváncsi lesz a mi századunkra – bízom benne, hogy lesznek ilyenek, miért is ne lennének? –, akkor ezt a két könyvet fogják a majdani tanítók a kezébe adni.

Végignézttem azoknak az íróknak a névsorát, akiket Kertész Imrével együtt Nobel-díjra javasoltak. Nos, sokakat közülük kitűnő íróknak tartok – ahogy néhány olyat is, aki nem szerepelt a listán –, míg másokat nem különösen szeretek, de még a legkitűnőbbek esetében is kétlem, hogy a IV-ik évezredben lesznek olyanok, akik az ő könyveiket olvasni fogják. Csak Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének esetében tudom ezt könnyen elképzelni.

A tehetség persze olyasmi, amit nem lehet megmagyarázni. Mikor az irodalmi Nobel-díj kihirdetésének éjszakáján először megkérdeztek tőlem, hogy mitől ilyen tökéletes, hibátlan, igaz és autentikus a *Sorstalanság*, azt válaszoltam rá, hogy Isten angyala diktálta tollba. Most inkább magát Kertész Imrét, pontosabban szólva immár koravén gyermek hőjét hagyom beszélni, ott az utcán, anyjához menet. „Minden eszembe jutott, és mindenkit sorra vettem, azokat is, akik nem érdekeltek, és azokat is, akiknek minden igazolásuk csakis ez a számbavétel, az én ittlétem lehet: Citrom Bandit, Pjetykát, Bohúst, az orvost és mind a többieket. S most először gondoltam rájuk egy csöppnyi szemrehányással, valami szerető nehezteléssel.”² Mindezek – ők – vezették Kertész Imre tollát, meg azok a kopasz jiddis rabok, akik azt suttogták a vonaton a fülébe, hogy nem tizenégy, hanem tizenhat éves, meg a csepeli fiúk, meg a rabbi, ahogy a kaddist énekelte. Ez a könyv is kaddis, mely a lehető legrosszabb világban csendesen és pátosz nélkül – mondhatnám természetesen – tíz igaz ember a „legmakacsabak” dicsőségét zengi.



Úgy látszik, még mindig halogatom az elkerülhetlent: most már tényleg muszáj írnom a *Sorstalanságról*. A Nobel-díj miatt is, és mert meg is ígértem a *Múlt és Jövő*nek, és saját magamnak is.

Többször mondtam, hogy ez az egyetlen tökéletesen autentikus, igaz holokausztregény. Persze, amennyire lehet. Mert teljesen igaz és autentikus holokausztregényt csak a halottak írhatnának, ők pedig – tudunkkal – nem tudnak

írni, vagy mi nem tudjuk olvasni őket. Elfogadom, hogy diktálnak, hogy vezetik a tollat, de az, aki ír, az a megbízottjuk, az él. Nem tudom, hogy Kertész Imre beszél-e itt, vagy pedig az a fiú, aki 9 hónap alatt 80 esztendőre öregedett, nem érdekel, hogy mennyire azonosak egymással. Különösen nem egy olyan regényt olvasva, melyben az identitás minden formája olyannyira kérdésessé válik, hogy csak a folyamatosság vállalásával, a bélyeg elvállalásával őrizhető meg egyáltalán. De ez a koravén gyerek azt kiabálja azoknak az idős, az életen most is csak – úgy, ahogy mindig – átevickélő bácsiknak, akik arra kérik – hihetőleg jóindulattal –, hogy most már végre felejtse el mindazt, ami vele történt, és vegye tudomásul, hogy ők – azaz mi – áldozatok vagyunk és nem bűnösök: „...nem bűn, csak be kéne látni, szerényen, egyszerűen, épp csupán az értelem miatt, a becület kedvéért, hogy így mondjam. Nem lehet, próbálják megérteni, nem lehet mindent elvenni tőlem, nem lehet, hogy ne legyek se győztes, se vesztes, hogy ne lehessen igazam, s hogy ne is tévedhettem volna, hogy semminek se legyek sem oka, sem eredménye, egyszerűen...könyörögtem szinte: nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek.”³ – A paradox fogalmazás, hogy nem bűn belátni, hogy mi is bűnösök vagyunk, és az elementáris erővel kitörő kiáltás, hogy ő – az elbeszélő – nem akar ártatlan, pusztán ártatlan lenni, az élethez való egyetlen méltó visszatalálás gesztusa. Emlékezni annyira, mint élni. Az ártatlan az, aki sosem cselekszik. Annak idején, a táborban valaki feltette az elbeszélőnek a – költői – kérdést, hogy mit jelent a rabruhájuk sárga háromszögében ékeskedő U betű. Ungar – magyar – felelte ő. Nem, mondotta a kérdező, azt jelenti, hogy Unschuldig, ártatlan. De az ártatlan a gázkamrában végezte, két óra alatt, nem tudván, mi vár rá, míg a Mengele által még egy rövid életre kiválasztottak már megérkezésük estéjén mindent tudtak – és tovább éltek. Az ártatlanok mellére nem került fel az U betű. Akinek a mellére fölkerült, annak volt egy napja, egy hete, egy hónapja, s végső határként mintegy 9 hónapja – az a bizonyos szimbolikus kilenc hónap, mely nem a születéssel, de a halállal való terhesség ideje – az, ha volt benne becület és méltóság, mindig lépett. A legbecsületesebb ember sem lehet ártatlan, ha él, ha túlél. Nem azért, mert elkövetett egy bűnt, hanem egyszerűen azért, mert ő is ok, nem csak okozat.

„Én léptem és nem más – mondja a fiú – s kijelenthetem, hogy az adott sorsomban mindvégig becsületes voltam... Azt akarják, hogy ez az egész becsület és valamennyi előző lépésem mind-mind az értelmét veszítse? ...miért, hogy nem akarják belátni: ha sors van, akkor nem lehetséges a szabadság, ha viszont... szabadság van, akkor nincs sors, azazhogy... mi magunk vagyunk a sors...”⁴

Kik ezek a „mi magunk”?

Egy ember elsődleges objektív identitása a neve és az arca. Ha megkérdezzük tőlünk, hogy ismerjük-e X.-et vagy Y.-t, megmondják a nevét, vagy megmutatják a fényképét. Névről és arcról tudunk egymásra ráismerni. Az ember elsődleges szubjektív identitása az emlékezete. Emlékezéssel, emlékeim állandó újraírásával maradok azonos önmagammal.

Objektív identitásától ezt a fiút, az elbeszélőt Auschwitzban és Buchenwaldban megfosztották. A regény első oldalán még Gyurinak szólítják, de többé soha sem szólítja nevén senki. Vezetéknevével egyszer találkozunk, amikor megtudjuk, hogy csepeli munkahelyét igazoló irata Köves György névre szól. Mikor 9 hónap múlva a politikai foglyok kórházában kórlapját kiállítandó a nevét kérdezzik, ő a számát mondja be, s csak sürgetésre érti meg, hogy valami másra gondolnak, s neki is gondolkodnia kell, mivel a neve nem jut azonnal eszébe. „...64921... Ajánlatos lesz, értesültem, a kiejtését világosan, értelmesen és jól tagoltan mielőbb németül is megtanulnom... mivel ezután már ez mindig a válaszom oly esetben, ha netán a kilétemet kérdik.”⁵

Teste, s elsősorban az arca fokozatosan a felismerhetetlenségig megváltozik. Nem ismeri meg senki, aki nem mindennap látta, ahogy ő sem ismer már rá senkire. Egy hozzá hasonló „muzulmán” dohányról álmodozik. Hátha ez a Dohányos becenevű barátja Csepelről? De nem ismeri fel, az sem őt, talán ő, talán nem ő, talán én, talán nem én. S mindenki, akinek még van ideje, ha az idő sűrűsége meg is változtatja magának az időnek a természetét, értelmét. A láger előtti világ emlékei lassan teljesen eltűnnek – ezért felejt el az elbeszélő majdnem a saját nevét is. A láger előtti múltra gondolni, mondjuk egy kellemetlen közönséges napot felidézni – munka közben – a képtelen és hiteltelen menekülés egyetlen olyan útja, mely nem jár azonnali pusztulással (A másik kettő: lefeküdni és feladni, vagy megkísérelni a szökést), de csak mint ilyennek van jelentősége, nem identitás-

képző többé. Az ember az, ami a lágerben. Az abszolút jelen időben emlékezik, ahogy jövője is a közvetlen jövő időben sűrűsödik össze.

De vannak nevek, fontos nevek. És vannak arcok. Ismerem Citrom Bandi arcát, s valahányszor véletlenül a Nefelejcs utcában járok, most már rá is gondolok. Ismerem a jó emberek arcát és neveit. Ismerem a Kollmann családot, Kisvárdáról. „Hárman vannak: kis termetű kopasz apa, egy nagyobb meg egy kisebb fiú, az apjukétól elütő, de egymáshoz ...megszólalásig hasonlító két arc, egyformán szőke sörték, egyformán kék szemek. Ők hárman mindig együtt járnak, ha csak egy mód van rá: kéz a kézben. Mármost egy idő múlva azt vettem észre, hogy az apa le-lemaradozik, s a két fiúnak kell segítenie, magával húznia a kezénél fogva. Újabb idő múlva az apa már aztán nem volt köztük. Akkor meg hamarosan a kisebbet kellett ugyanígy húznia a nagyobbiknak. Még később ez is eltűnt mellőle, s akkor már a nagyobb csak önmagát húzta, s mostanában meg őt sem látom sehol.”⁶ Három kicsi indián Agatha Christie tollából. S a fiú hozzáteszi a történethez, melyben megóvott egy nevet és három arcot a végleges megsemmisüléstől: „lepergethettem mintegy, hanem csak fokként, minden egyes fokozathoz újra meg újra hozzászokva – s így aztán mégse vettem tulajdonképp észre”.⁷ Ezért is tiltakozik az elbeszélő az ártatlanság vádjá ellen. A lágert nem lehet megszokni, mégis sok mindent kell megszokni.

Az elbeszélés hőse – vagy nevezzük Kertész Imrével az elbeszélés szellemének – tiltakozik az ellen, hogy Auschwitzot a pokollal vessék össze. S feltehetően nemcsak azért, mert a ráragasztott nevek felismerhetetlenné teszik magát a dolgot, hanem másért is. A pokolra azok mennek, akiket bűneikért büntetnek meg. S ráadásul még a nagy költő, Dante fantáziája sem tudott Auschwitzhoz mérhető poklot elgondolni. De a holokauszt intézményeinek is voltak bugyrai. Volt, aki – miután belépett az auschwitzi láger kapuján, ahol nem az volt felírva, hogy hagyj fel minden reménnyel, hanem hogy a munka szabaddá tesz, ezzel előrevetítve a szürrealista halálos fikció egész természetét – két óra alatt zuhant le a végső bugyorba, a gázkamrába. Volt, aki a felső bugyorból lassan-lassan, egy, két, nyolc hónap alatt érkezett el a végső megoldásig. Itt is voltak fordulópontok. Elbeszélésünk hőse számára ilyen fordulópont volt, mikor a Todt szervezethez tartozó felügyelő el-

verte, mert leejtett egy zsákot. Ettől kezdve, úgy mondja, számára minden reggel az utolsó reggel volt.

Az elbeszélés szelleme a halottak emlékéből táplálkozik, de az elbeszélő nem kerülhet ki közülük. Neki a végsőkig le kellett süllyednie, s onnan újra felszínre kapaszkodnia, felbukkanania ahhoz, hogy az elbeszélés szellemének edénye lehessen: „...egy kisebb kordé rakományának közepébe huppantottak, majd tolni kezdtek valamerre... Egy dolog foglalkoztatott csupán, egy gondolat, egy kérdés, ami e percben ötlött csak eszembe. Meglehet, az én hibám, hogy nem tudtam, de hát sosem voltam annyira előre látó, hogy megérdeklődjem a buchenwaldi szokásokat, rendtartást, eljárásmodot, egyszóval, hogy itt miképpen is csinálják: gázzal-e, mint Auschwitzban...netalán máshogy...melyhez az én ismereteim nem elegendők...Mindenesetre azt reméltem, hogy nem fog fájni...egyszerre széles látkép bukkant ki alattam...(...)...s a fanyar szagú levegőben a távolból, semmi kétség, répaleves illatára ösmertem. Kár volt, mert ez a látvány, s ez az illat indíthatta el, pedig már zsiabadt mellemből azt az érzést, melynek növekvő hulláma még kiszáradt szememből is pár melegebb cseppet volt képes az arcomat áztató hideg nedvesség közé préselni. S hiába minden megfontolás, ész, belátás, józan értelem, mégsem ismerhettem magamban félre valami halk vágyakozásféle lopott...makacskodó szavát: szeretnék kicsit még élni ebben a szép koncentrációs táborban.”⁸

Az irónia szarkasztikus. Az élet akarása ebben a narratívában maga az esztelenség. De erre az esztelenségre szükség van, s ezenfelül a véletlenre is – a fiúnak megrebbe a szeme, mikor a politikaiak a többi hullá közé akarják hajítani, így veszik észre, hogy él –, ahogy szükség van néhány ember makacs segítő kezére, vagy – fejezzük ki magunkat egyszerűen – jóságára. Így viszi a sors magával az elbeszélőt, fel az első körbe, majd onnan a szabadságba, mely sors-talan mindaddig, amíg nem vállalja az ember a sorstalanságot, mint sorsát, s ezzel emlékeit, lépéseit, becsületességét, bűneit, tehát önmagát.

Ettől akarták megfosztani a koravén fiút a Steinerek és a Fleischmannok, akik semmi mást nem akartak, mint felejteni. Megismerték az arcát, néven szólították, visszaállították objektív identitását, de belső identitását el akarták venni tőle. Meg akarták akadályozni, hogy az elbeszélés szellemének ez az edénye elmondja történe-

teit. Történeteket beszéljen el egy önmagából teljesen kifordult világról, melyben minden mítosz, történet és kép a maga ellentétébe fordul, és így halálos – nem gyilkos! – karikatúrává változik. A *Sorstalanság* művészi tömörségét, keménységét, sűrűségét talán leginkább ennek köszönheti: egy tökéletesen zárt, szürreális világ ábrázolásának. A reprezentatív kulturális mítoszok megfordítása olyan itt, mint egy-egy ujjlenyomat. A szürreális világ, a halálos karikatúra, hagyja ujjlenyomatát a szövegben, hogy az olvasó mindig tudhassa, mi is ő.

Hadd kezdjem a már egyszer idézett ujjlenyomattal, mikor az elbeszélés hőse az élethez való ragaszkodás értelmetlenségéről beszél. Nem nehéz felismerni, kinek, minek az ujjlenyomata ez: Szókratész az, aki a *Phaidón*ban hálából kakast áldoz Aszklépiosznak, a gyógyulás istenének, mert az rövidesen kigyógyítja őt az életből. Szókratész úgy látja, hogy jobb élet várja a halál után. A *Sorstalanság* hősenek reménye csak addig terjed, hogy nem fog fájni és tudja, hogy rosszabb élet már nem is lehetséges. Szókratész tanítványai körében filozofál, a *Sorstalanság* hőse egyedül van, hullák közé préselve. De mind a kettő választ. Egyik a halált, másik az életet. A *Sorstalanság* hőse nem ismeri a farmakon szó kettős értelmét, azt, hogy gyógyszer is meg mérreg is, de tudja, hogy így van, mikor az élet mellett dönt. Túlélni, élni gyógyszer is, mérreg is. De a táj és a répaleves illata a boldogság ígérete.

A másik ujjlenyomattal majdnem közvetlenül ez előtt találkozunk. A történet elbeszélőjét feldobják a hullák közé, és ő halálát várva feltekint az égre. Az ég felhős, szürke, de íme egy helyen eloszlanak a felhők, és „ez olyan volt, mint valami mélység hirtelen sejtelve, amelyből ilyenkor mintha egy sugár vetülne odafentről rám, egy gyors, fürkész tekintet...némiképp egy kissé az orvoséhoz hasonló, aki elébe egykor, még Auschwitzban kerültem...”⁹ A fény a fiút Mengele szemére emlékezteti. Íme, itt vagyunk az austerlizi csatatéren, szintén hullák között, a *Háború és béke*ben, Andrej herceg haldokolva felnéz az égre, ahol valami egészen hasonló lát, de a megnyíló felhők ott, abban a világban, a szépségre emlékeztetik, és a megváltást ígérik.

A harmadik ujjlenyomat maga az abszolút jelen idő tapasztalata. Pontosabban szólva, itt több ujjlenyomat rétegződik egymásra. Ahogy eltűnik mindaz, ami a láger előtt volt, és nincs semmi, ami a láger után lesz, többé már csak a láger ideje van, ez a *varázshégy* ideje. A láger a

szanatórium ellenképe – a halál gyára, mint a gyógyítás gyára. Ezt a halálgyárat beteg elmék találták ki, és helyezték működésbe. Mint a *Háború és békére* való utalás esetében, itt is telibe talál ez a megfordított metafora, hiszen a metaforának – a megfordítottnak is! – csak akkor van értelme, ha van hasonlóság. Ez a halál mindennapossága, mondhatnám természetessége, itt lehet az életet feladni, ahogy lehet érette megküzdni is.

Ugyanakkor azonban az abszolút jelen idő, ahogy azt Kertész ábrázolja, a parúzia megfordítása is. Nem az üdvözülés, hanem az elkárhozás abszolút jelen ideje. Míg az üdvözülés nem véletlen, az elkárhozás – itt – az.

Mindenekelőtt: véletlen, hogy valaki zsidó vagy nem.

Alapvető a regényben, hogy hőse kamasz fiú. S nem akármilyen kamasz fiú, hanem nagyszerű megfigyelő. Pontosabban szólva a regény folyamán nagyszerű külső megfigyelőből nagyszerű belső megfigyelővé, s ezzel résztvevővé válik. A *Sorstalanság* tehát nevelődési regény is. A láger itt az internátus.

A regény elején a fiatal kamaszt nemigen érdeklí a kérdés, hogy mi az, zsidónak lenni, mit jelent az, hogy zsidó vagyok. Mikor egy bölcs kislány szembesíti a másság tapasztalatával – hogy őt a többi lány másnak tartja, másnak látja, mint önmagát –, azt válaszolja, hogy az ember nem határozhat maga a különbségekről, ezt megteszik mások, épp erre jó a sárga csillag. Tehát Sartre szemével nézi az ügyet. Az antiszemita szeme teremti a zsidót. A bölcs kislány azonban nem elégszik meg ezzel a válasszal, őt a kérdés nem hagyja nyugodni. Mi az, amiben én valóban különbözöm a többitől, kérdi. Teszem, csecsemőkoromban kicserélnek egy tiszta fajú, árja bébivel, akkor most ő viselné a sárga csillagot, ő lenne más, mint a többi, én meg olyan, mint a többi – és elkezdett sírni. Mert, tette hozzá, „...hogya a magunk tulajdonságának semmi része benne, akkor mindez csak pusztán véletlenség, s hogyha ő más is lehetne, mint akinek lenni kényszerül, akkor »az egésznek semmi értelme«, s hogy ez oly gondolat, amit őszintén »nem lehet elviselni.«”¹⁰ Az Auschwitz és Buchenwald után ugyanabba a házba visszatérő – egy év alatt bölccsé öregedő – fiú már érti a kérdést, és tud rá választ is adni a maga számára: az elviselhetlent kell éppen megtanulni elviselni, s nemcsak elviselni. Zsidónak születni semmi, önmagában nincs jelentősége, de aki megélt a zsidó

sorsot, az hazug lesz, ha nem vállalja. Igen, minden véletlen, de a véletlenekből mi teremtünk sorsot magunknak. (Szerettem volna tudni, mi történt a kislánnyal. De hát ez indokolatlan elvárás. Kertész regénye nem realista regény, nem kérhető számon tőle, hogy fiktív karakterei utósorsával megismertessen.)

Az elbeszélő ezt a morális döntést makacsságnak nevezi.

A nevelődési regény végén úgy látja, hogy minden nagyszerű ember, jó ember, igaz ember makacs, és hogy a kollektív identitás vállalása az egyéni sors vállalásának – a makacsságnak – eredménye, nem pedig oka. S ezt el is hisszük neki, hiszen ebben a regényben mi is vele nevelődtünk.

Kertész Imre már a regény elején felvonultat két alaptípust: Vili bácsit és Lajos bácsit. „Lajos bácsi is azon a nézetten van: isten idáig apámmal volt, s figyelmeztetett a mindennapos imádságra, hogy továbbra is gondot viseljen rá, mivel mindnyájunk fölött Ő rendelkezik a hatalmával. Vili bácsi meg arról biztosított...a szövetséges hatalmak partraszállása a németeknek most már »végérvényesen megpecsételte a sorsát.«”¹¹ Mindkettőnek megismerkedünk később az úgynevezett makacs – tehát erkölcsileg magasrendű – változatával. A rabbi Lajos bácsi emelkedett változata. Őt a vallás és nem a láger tette zsidóvá, ő ezt a sorsot vállalja, ez lesz az ő sorsa, ezért nem fenyegeti sorstalanság. És Bohús? Miért hozott naponta ennivalót a két gyereknek? „...csak azt gondolhattam, mindössze azért csupán, mivel ő meg ebben lelhetne örömét, úgy látszik, erre volt bizonyos értelemben szüksége...mert hát egyéb okot...sehogy se voltam képes találni rá, bárhogy is néztem, forgattam, tanakodtam.”¹² Hogy miért jó valaki, arra a kérdésre nincsen válasz. Az elbeszélés hőse ezt úgy hívja: makacsság.



Kertész Imre regénye szürrealista regény. De egészen különleges esete a szürrealizmusnak. Jobb szó híján konstitutív szürrealizmusról beszélnék. Vannak szürrealista írások – és persze festmények –, melyeknél a szem egy mindennapi világot a feje tetejére állít, és úgy hoz egymással kapcsolatba egészen közönséges, mindennapi képeket, történeteket, hogy azok az adott szerkezetben, összeállításban abszurdá, nevetségessé, leleplezővé váljanak, mint mondjuk

például Ionescónál vagy Magritte-nál. Kertész-nél ennek pontosan a fordítottja történik. A szem alkalmazkodik egy világhoz, melynek rendszere a rendszertelenség, az improvizáció, minden megszokott rendszer és elvárás tagadása, mintha egy játék lenne, egy fikció, amelyet egyesek a színpadra vittek, melyben minden lehetséges, nincs logika, mert azt lehet tenni ezen a színpadon, amiben a rendezők egy adott pillanatban a kedvüket lelik. S ebben a játékban, ebben a halálos játékban, karikatúrában kell úgy viselkednie annak az embernek, akit bevetettek a kísérleti alanyok közé, mintha minden természetes lenne, mintha lennének racionális elvárások, kérdések és válaszok, úgy kell viselkednie, hogy ne parancsolják le időnek előtte – bár nem tudja, mi ez az idő – a színpadról.

A megérkezése estéjén, mikor már mindent tud, a fiú elbeszéli, hogy milyen szívélyesen tesékelik be az embereket a gázkamrába: „...szereket veszi őket körül, a gyermekek labdázni meg énekelnek, s az a hely, ahol megfullasztják őket, igen szép, gyep, liget meg ágyások között fekszik: ezért is keltette mindez végül némi képp... affajta diákcsíny érzését bennem...hát ez volt az érzésem, s alapjaiban – így képzeltem legalábbis – ez se igen történhetett oly nagyon másként. Végére csak itt összeültek, mondhatnám: összedugták a fejüket igen valószínűen, ha ugyan nem is épp diákok, természetesen, hanem meglett, felnőtt emberek, esetleg, sőt minden bizonytalansággal, ha meggondolom, urak...– így képzeltem. Egyikük azután kigondolja a gázt: egy másik mindjárt a fürdőt, egy harmadik a szappant, egy negyedik megint a virágokat teszi hozzá, s így tovább...A parancsnokok képzelete aztán sok buzgó kéz, nagy sürgés-forgás nyomán válik valósággá, s a mutatvány sikeréhez, látnom kellett, semmilyen kétség sem férhet.”¹⁵ (Megint ugyanaz a szarkasztikus, gyűlölettel teli – és sosem humoros! – ironia. Mert ironia is többféle van.) A regény kompozíciójának része, hogy ugyanez a gondolatmenet ismétlődik meg, mikor a fiú lágerélete hirtelen jobbra fordul. Először azt hiszi, hogy ez is a koreográfiához tartozik: „S akkor aztán kezdheted törni a fejed: mire is tartsd hát voltaképpen mindezt, mire ezt a szobát, ezt a tréfát, a paplannal, az ágyakkal, a csenddel... Meglehet...ez is afféle hely tán...ahol tejjel, vajjal tartják jól az ápoltakat, míg nem – például – apródonkint kiszedik minden belső zsigerüket, okulás céljából, a tudomány hasznára...de hát ki tudná megítélni, mi lehetsé-

ges és elhíhető, ki tudná kimeríteni, ugyan ki is a végére járni mindannak a megszámlálhatatlan sokaságú ötletnek, leleménynek, játéknak, tréfának és megfontolható elgondolásnak, ami egy koncentrációs táborban mind-mind kivihető, megcsinálható, a képzelet világából játszi szerrel a valóra váltható, ha mégúgy összeszednéd is valamennyi tudományod.(...) Ha úgy tetszik, még az is megfigyelhető esetleg, hogy például ki miként hal éhen...”¹⁴ A világ maga egy néhány ember által kiagyalt fikció, melynek sikerét emberek próbálják ki, akik viszont megpróbálják mindezt mindennapinak, azaz reálisnak tartani; úgy élni az irreálisban, mintha az reális lenne. Ezért használja azt a szót, hogy „természetesen”, olyan gyakran és úgymond, olyan természetellenes dolgok vonatkozásában az elbeszélés hőse.



Kitűnő esztétának kellene lennem ahhoz, hogy érdemben beszélhessek a *Sorstalanság* nyelvéről. Magának a szövegnek a nyelvéről egyrészt, s a szövegben beszélt – használt – nyelvről másrészt, bár ez a két dolog persze összefügg egymással. Az alapszöveg nyelvéről szólva döntőnek látom, hogy egy 15–16 éves fiú beszéli el a történetet, látszólag, teszem hozzá, mivel nem ismerjük az elbeszélés időpontját. Az lehet például az érzésünk, mintha a deportálás előtti történetet – így munkaszolgálatra behívott apja olyannyira szégyenlős és félszeg búcsúztatását, az Annamáriával való flört soha be nem fejezett történetét, a bölcs kislánnyal való beszélgetést, de még a csepei táborban – a fiúkkal – való első találkozás élményét is – a fiú akkor, azon nyomban beszélte volna el. S ugyanakkor az az érzésünk, hogy a deportálás, a láger, a hazatérés történeteit jóval később, jóval a történet befejezése után mondta el magának úgy, ahogy a könyvben írva van. Az elbeszélés folyamatos, de az író, Kertész Imre, szándékosan hagy bennünket bizonytalanságban az elbeszélés ideje felől. A fiú azt beszéli el – és csupán azt –, amit ő maga látott és tapasztalt – már említettem, hogy csodálatos megfigyelő, semmi sincs a regényben azokból a lágerbeli történetekből, melyeket az elbeszélő mástól hallott. A politikai táborban megkérdezik tőle, hogy mit követett el, s ő először nem is érti a kérdést, fontos azonban, hogy mi nem tudjuk meg – bár ő biztosan megtudta –, hogy fogolytársai mit követtek el. De erről a könyv nem beszél. A ta-

pasztlalat mondhatnánk „vegytisztá”, mivel az elbeszélő gyerek – igaz, abban az időben, saját tapasztalatból tudom, a gyerek nem volt gyerek –, ami annyit jelent, hogy megfigyelései élesek, nem terheli őket a felnőttek elméjére ráakódott sok előítélet, nem ír le semmit készen kapott sztereotípiákkal, magának kell tapasztalataihoz a nyelvet kitalálnia. Az utóbbi miatt különösen fontos, hogy a hős kamasz fiú. Az úgynevezett világirodalomban kevésszer és kevesek ábrázoltak gyermeket tökéletesen. Talán csak Dickens és Dosztojevszkij. S mind Dickens, mind Dosztojevszkij regényeiben ezek a gyermekek különös szenvedéseknek, megaláztatásoknak kitett fiúk voltak. A *Sorstalanság* hőse ebbe a sorba tartozik. Csak míg Dickens és Dosztojevszkij esetében a mindentudó narrátor meséli el a történetet, itt ezt maga a fiú teszi, ami ebben az elbeszélésben alapvetően fontos. Hiszen itt az elbeszélő és az elbeszélte együtt hitelesíti az elbeszélést.

A gyerekszáj egyszerűen nevezi meg a koncepciókat, melyek nevetséges esztelensége – mert igenis nevetséges ez az esztelenség! – éppen ebben az egyszerű megnevezésben jelenik meg megfelelő élességgel. Például: „...be kell zárni az üzletet, mivelhogy nem űzhet kereskedést, akinek nem tiszta a vére.”¹⁵ „...még saját gyártmányú sárga csillag is kapható náluk, mert hát sárga kelmében ma nagy a hiány.”¹⁶ A gyerekszem és fül pontosan rögzíti a felnőttek szavajárását. Azt a szóhasználatot, mely eufemizmusokból áll. Nem csoda, hogy a halál szót vagy a meggyilkolnak szót senki sem mondja ki ebben a regényben. A deportálás előtt: Vili bácsi, írja az elbeszélő, egész bizonyos volt abban, hogy: „...apám hamarosan újra itthon lesz...”¹⁷ Lajos bácsi azzal kezdte a fiúhoz intézett kis beszédét, hogy „mint tudom, apám holnap »elhagy bennünket«”.¹⁸ A deportálás idején, a téglagyárban egy mérnök azt kérdegetti: „bocsánat, szintén utaznak-e?”¹⁹ Auschwitzba való megérkezéskor: „egyre kérdegették egymást: – Mit szólnak? Mit szólnak? – s a válasz ilyenkor semmi, vagy majd mindig ugyanaz volt: – Rettenetes.”²⁰ Hazaérkezése után aztán így beszél el neki a pesti kilenc hónap történetét: „»jött« a csillagos ház, »jött« október tizenötödike, »jöttek« a nyilasok, »jött« a gettó, »jött« a Duna-part, »jött« a felszabadulás”.²¹ De előtte még új szavakat kellett tanulni, mint például láger, az új identitással együtt – névből számmá válás – új nyelvet kellett tanulni, egy másik

nyelvet. A fenyegető nyelvet, mint Leichenkommando zum Tor!, s végül az ígéretes nyelvet, mint „Khrematorium! Ausmachen!” A németóra.

Ismerd meg hazádat! (Bármely hazát!)

Úgy kezdtem ezt az írást, hogy egy kemény és kegyetlen regényről fogok beszélni. Csak úgy lehet igaz, hogy kemény és kegyetlen. Nem lenne igaz regény, ha a hazatérés – főleg ha a hazatérés! – nem lenne kemény és kegyetlen. Mit tesz egy emberben kilenc hónapos terhesség a halállal, egy emberben, egy kamaszban, hogy idegenedik el a világtól, mindentől, aminek ott-honzaga van – hiszen a koncentrációs tábor lett az otthon. Aki becsülettel végigment az úton, a kálvária útján lépésről lépésre, holott nem választotta ezt az utat, aki végigélte a zsidó sorsot, holott nem is értette, hogy ez mit jelent, de vállalta. Mint ahogy vállalta – becsületből, ahogy írta – becsületből, ami nem nagyon racionális, de erősebb lehet még az önfenntartás ösztönénél is, hogy tovább masírozzon az Auschwitzba vezető menetben, mikor még kiugorhatott volna a sorból (ahogy én, ha nem is becstelenedül, de nem is becsületből, megtettem). Mit tesz, mit tett, milyen elmondhatatlan kárt az emberek lelkében az, amit a múlt században történelemnek nevezünk, melyben, néha csak lépésről lépésre, néha egyik napról a másikra, az ember elvesztette normalitását, ítélőképességét, azt a képességet, hogy a dolgokat a nevükön nevezze. Abban az időben, mikor az ember félrenézett, félrebeszélte, zsidók és nem zsidók egyaránt csak másként, antiszemita és rokonszenvezők egyaránt, bár másként. Ennek a regénynek utolsó jeleneteiben látjuk a büntudatot, mely gyűlöletbe csap át, előre látjuk, hogy elmarad a gyászmunka, hogy az auschwitzi gázkamrákkal és krematóriumokkal, az odavezető út emlékével, úgyszólván senkinek sem lesz ereje, bátorsága és becsülete szembenézni.

Négy beszélgetés tanúskodik minderről.

Az első beszélgetés egy szlovákiai városban történik, ahol valaki magyarul szólítja meg a fiút, és azt kérdezi tőle, hogy látta-e a gázkamrákat. A kérdés először megmosolyogtatja, és a természetes választ adja a kérdezőnek: „Akkor most nem beszélgethetnénk.” Na igen, folytatja a másik, de ő arra kíváncsi, hogy csakugyan vannak-e gázkamrák. „...mondtam neki, hogyne, egyebek közt gázkamrák is vannak, természetesen...Auschwitzban például számíthatunk rá. Én viszont...Buchenwaldból jöttem.

(...)Tehát Ön...hallott a gázkamrákról –, s mondtam neki: hogyan. – Mindamellet – így folytatta ő...Ön személy szerint, a saját szemével azonban mégsem győződött meg róla –, s el kellett ismernem: nem. (...) Vagy úgy –, majd kurtán biccentve továbbsétált, mereven, kihúzott háttal, s úgy néztem, hogy elégedetten is valamiképp...²² A hazasiető első beszélgetésének partnere tehát egy jövődöbéli holokausztagadó.

A szürreális világ abszurd, és a rá való reakció is az: megőrzi az előbbi abszurditását. Mert persze az, aki látta a gázkamrát, és hogy mi történt ott, nem tud beszámolni róla – hacsak nem volt a Sonderkommando tagja, s azokat többnyire szintúgy megölték –, csak az tud beszámolni róla, aki nem volt ott.

A második beszélgetés a Nefelejcs utcában zajlik. A történet elbeszélője Citrom Bandit keresi. Kérdezi Bandi nővérét: „Citrom Bandi itt hon van-e? – Azt felelte: – Nincsen. – Kérdeztem, hogy most-e csupán, a jelen pillanatban, amire azt mondta...– Egyáltalán.”²³

A szürreális világ abszurd, és a rá való reakció is az: megőrzi abszurditását. Citrom Bandi egyáltalán nem jön haza. De nem lehet mondani, hogy meghalt. Mert biztosra azt sem lehet tudni, lehet, hogy beteg, elvesztette az emlékezőtehetségét, az édesanya még reménykedik. És senki sem él, hogy elbeszélhesse a halálát. A gyászunk lehetetlen.

A harmadik beszélgetés az újságíróval a villamoson kezdődik – a férfi megváltja a hazatérő helyett a jegyét, mikor le akarják szállítani –, és a parkban folytatódik. Ő már hallott Buchenwaldról. „Sok mindent láthattál, fiacskám, sok borzalmat...No de...fő, hogy végre, elmúlt, s...érdeklődött: mit érzek vajon most, újra itt hon, s a város láttán, melyet elhagytam? Mondtam neki: – Gyűlöletet. – Elhallgatott, de hamarosan azt az észrevételt tette, hogy meg kell, sajnos, értenie az érzelmemet...egyértünk és jól tudja, hogy kit gyűlölök. Mondtam neki: – Mindenkit. (...) Bizonyára – mondta... – sokat kellett nélkülözni, éhezni, és valószínűleg vertek is talán, s mondtam neki: természetesen. – Miért mondd, édes fiam...mindenre azt, hogy »természetesen«, és mindig olyasmire, ami pedig egyáltalán nem az?! – Mondtam: a koncentrációs táborban ez természetes. – Igen, igen – így ő...nohát, de maga a koncentrációs tábor nem természetes!...s nem is feleltem neki semmit, mivel kezdtem lassan belátni: egy s más do-

logról sosem vitázhatunk, úgy látszik, idegekkel, tudatlanokkal, bizonyos értelemben véve gyerekekkel, hogy így mondjam.”²⁴

Miután a téren beszélgettek – az újságíró próbálta rábeszélni, hogy írja meg mindazt, amit átélt, mert tudnia kell róla a világnak, hősünk hirtelen úgy érzi, hogy Vili bácsi makacsabb kiadásával van dolga, ahogy a rabbi Lajos bácsi makacs kiadása volt. Ő is csak azt mondja, hogy végül is minden jóra fordul, minden tapasztalatból lehet valami hasznosat leszűrni, és a világnak adományozni, különösen egy demokráciában.

A szürreális világ abszurd és a rá való reakció is az: megőrzi abszurditását. Van, amit nem érthet meg az, aki nem élte át, s a halálos szürreális fikciót nem értheti meg sem az, aki nem élte át, sem az, aki átélte. A „végre vége van, túl vagy rajta” jellegű „megnyugtató” pedig a legnagyobb abszurditás. Hogy lehet túl lenni azon, amit sosem lehet feldolgozni? Az elbeszélő joggal nevezi gyermeknek azt, aki ezt hiszi. És mikor azt mondja, hogy mindenkit gyűlöl, ezt az újságíró úgy érti, ahogy mondja: szó szerint. Pedig nem azt jelenti, amit mond, sem nem azt, hogy a németeket gyűlöl, vagy hogy a magyarokat vagy hogy Pestet vagy hogy az embereket általában, a világot. Nem, az elbeszélés hőse a normalitást gyűlöl, a félrenézést, a félremagyarázást, az értetlenséget, a hazugságot, az autenticitás hiányát másban és önmagában; a rosszakaratúakban és a jóakaratúakban. Ez a gyűlölet is farmakon: mérge is meg gyógyszer is, attól függően, hogy mit kezdünk vele.

A negyedik és végső beszélgetés, melyet már többször is idéztem, abban a házban folyik, ahol az elbeszélő apját búcsúztatták. Apám? – kérdezi a fiú a két bácsitól: „»A gyászról valódiságában, sajnos, nem kételkedhetünk...»rövid szenvedés után hunyt el« egy »németországi táborban«...”²⁵ S azonnal jön a következő kérdés, amelyet érettségi előtt álló ifjaknak szoktunk feltenni, ha felteszünk ilyen buta kérdést egyáltalán: „És a jövőre nézve mik a terveid? – Meglepődtem kissé, s mondtam neki: erre nemigen gondoltam még. (...) Mindenekelőtt is...el kell felejtened a borzalmakat. – Kérdeztem, egyre meglepettebben: – Miért? – Azért – válaszolta ő –, hogy élni tudjál...”²⁶ Csakhogy éppen úgy nem lehet élni.

Ebben a beszélgetésben történik most valami, amit jobb híján, a hagyomány nyomán, katarzisként nevezhetünk. Az elbeszélés hőse vállalja

minden lépését, tudja, hogy ő döntött, ahogy más is mindig döntött, hogy felelős mindazért, amit tett, bár mindazt ellene követték el. Nem vállalja a bárány szerepét, akit vágóhídra vittek, a tárgy szerepét sem, hanem megfordítja az előjeleket, visszafordítja, az alany szerepét ölti magára, s ezzel a szürreális halálos világot saját lehetőségei világaként vállalja, s így radikalizálja a rosszat: „Egy szerelvénnyre...körülbelül háromezer személyt kell számítani. Vegyünk ebből a férfiakból, mondjuk ezret. A vizsgálatra számoljunk esetenként egy-két másodpercet, gyakrabban egyet, mint kettőt. (...) a középben, ahol én is álltam, ilyenképpen tíz-húsz percet kell tehát adnunk várakozásra, míg addig a pontig érünk, ahol eldől: rögtön gáz-e, vagy egyelőre további esély? Ezenközben mármost a sor egyre mozog, egyre halad, s mindenki lép egy fokot, apróbbat, nagyobbat, a működési sebesség kívánalma szerint. (...) Csak most látszik minden késznek, befejezettnek, megmásíthatatlannak, véglegesnek, ily roppant gyorsnak és ily rettentő homályosnak...Elvégre is húsz perc olykor, és önmagában véve is, meglehetősen nagy idő. (...) Mármost...mindegyik ilyen perc hozhatott volna tulajdonképpen valami újat. Valójában nem hozott, természetesen – de hát azért el kell ismerni: hozhatott volna, végeredményben mindenikben történhetett volna valami más is, mint ami történetesen történt, Auschwitzban éppúgy, akárcsak, tegyük föl, itthon, mikor apámat búcsúztattuk.”²⁷

Valóban minden véletlen, ha nem választjuk a véletlent újra, saját sorsunkként. Kertész Imre regényében kétféle véletlen játszik szerepet. A külső determinációból eredő véletlen (például ha nem késem le egy perccel a korábbi buszt, akkor nem...) és a belső indeterminációból fakadó véletlen (nem gondolkoztam, nem ugrottam ki a sorsból, engedelmeskedtem). Az előbbi nem választás kérdése, az utóbbi viszont az, még ha nem tudunk is róla. Meg lehetett volna bontani azt a sort, ahogy meg lehetett volna tagadni, hogy felszálljunk azokba a vagonokba. Agyonlőnek, igaz, de ha mindenki ezt teszi,

mégis minden másként történhetett volna. Nem tudjuk, hogyan, de másként. De most már így történt. A múltat csak az elbeszélés változtathatja meg úgy, hogy megkísérli hűségesen értelmezni. De nem az a fontos ebben, hogy az elmúlt lehetőségekre reflektáljunk, mivel azok már nem a mi lehetőségeink. Az a fontos, hogy vállaljuk a felelősséget azért, amit tettünk vagy nem tettünk, amik vagyunk, amivé lettünk – így válni azzá, amik vagyunk. (Megjegyzem, hogy bár ez a történet egy kamaszról szól, így van ez a népekkel is. A félrenézés, a sompolygás, a „mi nem tehetünk róla, nem mi voltunk, és különben sem történt semmi, az egész túlzás” gesztusa mondhatatlan kárt tesz azok lelkében, akik így gondolkoznak.)

A múlt, a sors – szabad – vállalásával végződik a negyedik beszélgetés. Ötödik beszélgetés nincs és nem is lehet. Mert itt elérkeztünk arra a pontra, ahonnan már elmesélhető lett a történet, még a koncentrációs táborok boldogságáról szóló történet is. Csak az a kérdés, hogy mikor.

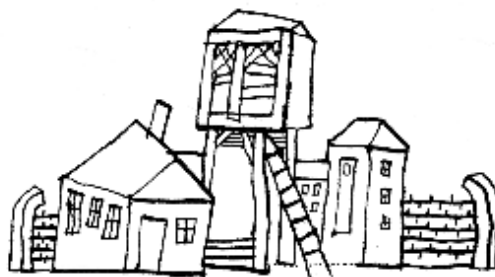
•

Én pedig még mindig nem tudok írni – úgy, ahogy szeretnék, vagy úgy, ahogy illene – a *Sorstalanságról*.

JEGYZETEK

¹ Ötödik kiadás, Magvető Könyvkiadó, Budapest, é. n. 333. o. A további idézetek is ebből a kiadásból vannak, a későbbiekben csak az oldalszámot adjuk meg.

- | | |
|---------------------------|---------------------------|
| ² 332. o. | ¹⁵ 38. o. |
| ³ 331. o. | ¹⁶ 14. o. |
| ⁴ 330. o. | ¹⁷ 25. o. |
| ⁵ 157–158. o. | ¹⁸ 25. o. |
| ⁶ 194. o. | ¹⁹ 86. o. |
| ⁷ 194. o. | ²⁰ 148. o. |
| ⁸ 239–240. o. | ²¹ 324. o. |
| ⁹ 236. o. | ²² 306–307. o. |
| ¹⁰ 48. o. | ²³ 310. o. |
| ¹¹ 37–38. o. | ²⁴ 313–315. o. |
| ¹² 285. o. | ²⁵ 323. o. |
| ¹³ 140–141. o. | ²⁶ 325. o. |
| ¹⁴ 257–258. o. | ²⁷ 326–328. o. |



Engel Tevan István grafikája